

Op zoek naar een koningskind

Augustinus' preken op Epifanie

Hans van Reisen

Het feest Epifanie is in het Nederlands officieel weergegeven als het feest van de Verschijning of Openbaring van de Heer. In de volksmond is deze dag geliefd gebleven als het driekoningenfeest. Op 6 januari staat sinds de vroege middeleeuwen in de kerken van het Westen het verhaal over het bezoek van de Wijzen uit het Oosten aan de pasgeboren koning van de joden in Betlehem centraal. Door de nadruk op dit verhaal zijn twee andere thema's, die oorspronkelijk in andere christelijke regio's de viering op 6 januari hebben bepaald, naar de achtergrond verschoven. In de kerken van het Oosten geldt deze datum vanaf de tweede eeuw als een belangrijke doopdag, omdat zij op dit feest Jezus' doop in de Jordaan vieren. In het Westen viert men dit thema na een lange ontwikkeling op de zondag na 6 januari. Als derde thema is Jezus' eerste openbare optreden volgens het Johannesevangelie op de bruiloft van Kana van invloed geweest.

Globaal genomen kan men zeggen dat op 6 januari het verhaal over het bezoek van de wijzen centraal staat in de kerken van Rome en Noord-Afrika vanaf de tweede helft in de vierde eeuw, en zich tot aan de zesde eeuw als hoofdthema verspreidt over de andere kerken in het Westen.

Volk Israël

Het verhaal over het bezoek van de wijzen bevat verschillende lagen. De evangelist lijkt diverse literaire tradities te gebruiken. Eén traditie geeft hij zelf al nadrukkelijk aan: Schriftgeleerden en hogepriesters van het volk wijzen overeenkomstig Micha 5:1 Betlehem aan als de plaats waar de messias moet worden geboren. De profetische bronnen van het oude Israël dienen tot richtingwijzer voor de Wijzen uit het Oosten.

Al bij oude uitleggers worden de geschenken van de wijzen in verband gezien met Psalm 72:10-11 en Jesaja 60:5-6. Het verband met deze teksten vormt vanaf de uitleg van Origenes (ca. 185-254) en Tertullianus (160-ca. 220) de inspiratiebron om de Wijzen uit het Oosten als koningen te beschouwen. Zij gaan in de loop der eeuwen functioneren als vertegenwoordigers van drie continenten: Europa, Azië en Afrika. Zij worden bovendien overeenkomstig die continenten afgebeeld in verschillende rassen en leeftijden (zie het schilderij).

In deze bijdrage wordt een overzicht gegeven van de verbanden die Augustinus van Hippo (354-430) legt om in zijn preken het verhaal over het bezoek van de Wijzen uit het Oosten toe te lichten. De preken over dit onderwerp zijn alle op Epifanie gehouden.¹ In vier ervan biedt Augustinus tevens zulke nadrukkelijke beschouwingen bij de ver-

halen, die direct volgen op het bezoek van de wijzen, over de vlucht naar Egypte en de kindermoord in Betlehem, dat men zich kan afvragen of men op Epifanie ook die gedeelten uit het Matteüsevangelie in de eredienst heeft voorgedragen.²

Van de tien overgeleverde teksten wordt slechts een klein aantal globaal gedateerd.³ Het is dus niet mogelijk de teksten chronologisch te ordenen om op die manier te achterhalen of er in Augustinus' beschouwingen rond Matteüs 2 bepaalde ontwikkelingen zijn terug te vinden. Daarom is er voor gekozen het materiaal thematisch te ordenen. Zo kunnen de manier en de inhoud van Augustinus' toelichtingen bij Matteüs 2 duidelijk worden gemaakt. Hier en daar zal daarbij worden aangetekend, welke aspecten als karakteristiek voor Augustinus kunnen worden aangemerkt. Over dit onderwerp is tot op heden niet gepubliceerd.⁴

De verhalen uit Matteüs 2 die op Epifanie centraal staan, worden door Augustinus in verband gezien met de verhalen over Jezus' geboorte, zijn intocht in Jeruzalem, de gebeurtenissen rond zijn kruisdood en zijn oordeel over de wereld.

Jezus' geboorte

Met uitzondering van *sermo* 374 wordt in alle epifaniepreken verband gelegd met Kerstmis. Anders gezegd: het verhaal over de verschijning van de Heer uit het Matteüsevangelie wordt gespiegeld in het verhaal over zijn geboorte uit het Lucasevangelie. Is men tegenwoordig terughoudend om parallele verhalen bij verschillende evangelisten met elkaar in verband te zien, laat staan om verschillende evangelieverhalen op elkaar te betrekken, Augustinus tracht door onderlinge samenhang de betekenis van de afzonderlijke evangelieverhalen te verdiepen. Bij andere gelegenheden is hij zich bewust dat de verscheidenheid in evangelische berichtgeving uitlegkundige problemen kan oproepen, maar anderzijds wordt achter die verscheidenheid op zo'n manier de Geest van Jezus Christus als gemeenschappelijke inspiratiebron vermoed en beleden dat aan die verscheidenheid vrijwel altijd zin en betekenis wordt toegekend.

Hemelse taal

In een van zijn preken verwoordt Augustinus deze samenhang als volgt:⁵ 'Kortgeleden hebben wij de dag gevierd waarop de Heer uit de joden is geboren. Vandaag vieren wij die waarop Hij door de heidenen is aanbeden. Want het heil is volgens Matteüs uit de joden (vgl. Joh. 4:22), maar dat heil zal reiken tot aan de grenzen der aarde (vgl. Jes. 49:6). Daarom is Hij ook op die eerste dag aanbeden

Wat schreef Augustinus in zijn preken voor het feest Epifanie? Hij spiegelt voor toehoorders uit zijn en onze tijd het verhaal uit Matteüs 2 in de verhalen over Jezus' geboorte, zijn intocht in Jeruzalem, de gebeurtenissen rond het kruis en de verheerlijking op de hemelse troon. Hans van Reisen is studietsecretaris van het Augustijns Instituut in Eindhoven.

¹ Bewaard gebleven zijn sermons 199, 200, 201, 202, 203, 204, 204A (= s.Étaix 4). Over de authenticiteit van de sermons 373, 374 (= s.Dolbeau 23) en 375 verschillen geleerden van mening. De tekst van Étaix is gepubliceerd in *Revue Bénédictine* 98 (1988), p. 12. De tekst van Dolbeau in: *Vetus Latina* 24/2 (= *Philologia Sacra* 2), Freiburg 1993, p. 523-559. De overige teksten zijn te vinden in J.P. Migne (ed.), *Patrologia Latina* 38. Voor aanvullende informatie Pierre-Patrick Verbraken, *Études critiques sur les sermons authentiques de saint Augustin* (= *Instrumenta Patristica* 12), Steenbrugge/'s-Gravenhage 1976, p. 101-102 en 152-153; en naar de aanvulling van dezelfde auteur in Marc van Uytfange/Roland Demeulenaere (ed.), *Aevum inter utrumque* (= *Instrumenta Patristica* 23), Steenbrugge/'s-Gravenhage 1991, p. 484-490.

Schilderij van Joachim
Gregor Persoon

² In s. 199,2; 202,2; 373,3 en 375 wordt nadrukkelijk gezinspeeld op Matteüs 2:13-18.

³ Sermo 200 wordt gedateerd tussen 393-405. Vgl. Bonifatius Fischer, 'Verzeichnis der Sigel für Kirchenschriftsteller' in: *Vetus Latina 1/1, Feiburg-im-Breisgau 1963*, p. 116-129 en Adalbert Kunzelmann, 'Die Chronologie der Sermones des hl. Augustinus' in: *Studi Agostiniani (= Miscellanea Agostiniana 2)*, Roma 1931, p. 417-520. Sermo 202 volgens deze publicaties tussen 405-411 en sermo 203 evenzo tussen 410-412. De overige teksten worden niet nader gedateerd.

⁴ Zowel over het gebruik van afzonderlijke bijbelboeken door Augustinus als over zijn uitleg van bepaalde bijbelverzen of over zijn commentaar rond bepaalde bijbelse figuren raadplege men talrijke artikelen en boeken van Anne-Marie La Bonnardière. Augustinus' beschouwingen rond Matteüs 2 zijn echter bij mijn weten nog nooit op deze wijze geordend.

door de herders, vandaag door de wijzen. De herders kregen de boodschap van de engelen, de wijzen van een ster. Beiden werden zij uit de hemel onderwezen, toen zij de Heer van de hemel op aarde zagen. Zo kon er eer aan God in den hoge zijn en vrede op aarde voor de mensen van goede wil' (Luc. 2:14).

Hemel en aarde worden bewogen om zowel mensen uit de nabije omgeving tot een bezoek aan het pasgeborene kind aan te sporen, als mensen uit den vreemde er toe te brengen zich op weg naar de nieuwe koning te begeven. Beide groepen wordt in hemelse taal de weg gewezen. Augustinus leest in de verschijning van engelen aan de herders en in die van de ster aan de wijzen een vervulling van Psalm 18 (19):2: 'De hemel verkondigt de majesteit Gods, het zwerk meldt het werk van zijn handen' (vgl. s. 204,1).

Joodse jubel naast heidense deemoed

Meestal wordt de bespiegeling tussen het kerst- en epifanieverhaal met bovenstaande globale schetsen verwoord, maar in één preek (s. 203,2) toont Augustinus zich in verband hiermee een nauwkeurige lezer: 'De herders hebben, omdat zij Christus hadden gezien, God geprezen (vgl. Luc. 2:20). Maar toen de magiërs Christus zagen, hebben zij Christus aanbeden (vgl. Mat. 2:11). Bij de herders was de genade er eerder, bij de magiërs was de nederigheid groter. Misschien bejubelden de herders het heil uitbundiger omdat ze minder door schuld waren belast, terwijl de magiërs met vele zonden beladen deemoediger om vergeving vroegen.' Op die manier tast Augustinus naar z'n en samenhang over hoe de herders overeenkomstig hun joodse achtergrond God bejubelden bij de terugkeer naar hun kudde, en hoe de heidense magiërs zich ter aanbidding van Christus op de knieën werpen: zij voelen zich in Betlehem belast met hun zonden van afgodendienst.

Hoeksteen van twee muren

Christus' geboortedag en de dag van zijn openbaring brengt Augustinus ook met elkaar in verband omdat in het bezoek van herders uit de omgeving op de eerste dag en in het bezoek van de wijzen uit den vreemde op de andere dag duidelijk wordt hoe Christus mensen met verschillende achtergronden in zich verenigt en tot vrede strekt. 'Christus verscheen aan de herders hoewel zij geenszins geleerd waren; Hij verscheen aan de wijzen hoewel zij geenszins rechtvaardig waren. Onkunde is immers de in het oog vallende eigenschap van landelijke herders; ongerechtigheid die van de wijzen met hun afgodendienst' (vgl. s. 200,4).

'Op zijn geboortedag al kregen de joodse herders de pasgeborene te zien, vandaag aanbidden Hem de magiërs uit het oosten. De pasgeborene is immers de hoeksteen, waar twee muren in vrede samenkomen, besneden en onbesneden: geen gering verschil in herkomst. Ze moesten met elkaar verbonden worden in Hem die onze vrede is geworden, en die de twee één heeft gemaakt (Ef. 2:14). Met de herders zijn de joden voorafgebeeld, met de magiërs de heidenen. Dat was het begin van wat in de hele wereld vrucht moest dragen en moest groeien. Laten wij deze twee dagen, die van de geboorte en die van de openbaring van onze Heer daarom van harte vieren in geestelijke vreugde' (s. 201,1).

In het bezoek van de herders en de huldeblijk van de wijzen leest Augustinus in de meeste van zijn epifaniepreken een vervulling van Efeziërs 2:11-22. Daarin functioneert Christus als hoeksteen waarin de muren van mensen uit verschillende richtingen afkomstig in vrede samenkomen.

Voedsel voor os en ezel

In één preek wordt deze ontmoeting tot vrede tussen ver-

schillende volkeren rond Christus wel zeer beeldend uitwerkt: 'Wat is een hoek immers anders dan het verbindingspunt van twee muren, die van twee verschillende kanten komen en elkaar daar als het ware de vredeskus geven? Zij waren inderdaad vijanden, de besnijdenis en de onbesnedenheid, dat wil zeggen de joden en de heidenen, op grond van hun verschillende en onverenigbare gebruiken: de eersten vereerden de ene ware God, de laatsten vereerden vele valse goden. Terwijl nu de eersten dichtbij waren en de laatsten veraf, heeft Hij hen beiden naar zich toegebracht.

... En de eerstelingen van die beide volkeren waren de herders en de wijzen. In hen begon de os zijn meester te kennen en de ezel de kribbe van zijn Heer (vgl. Jes. 1:3). Het beest met de hoorns verbeeldt de joden, bij wie voor Christus een kruis met twee armen als hoorns bereid is. Het beest met de lange oren verbeeldt de heidenen over wie is voorzeggd: "Een volk dat Ik niet kende, heeft Mij gediend, met een aandachtig oor heeft het naar Mij geluisterd" (Ps. 17 (18):45). De Meester zelf van de os en de Heer van de ezel lag in de kribbe om het gemeenschappelijk voedsel te zijn voor de beide dieren' (s. 204,2; vgl. s. 375, begin).

Intocht in Jeruzalem

Augustinus beschouwt de ezel die Christus als zijn Heer erkent en Christus ook als voedsel in de kribbe vindt, als vertegenwoordiger van christenen uit de heidenen. Zij mogen zich met die ezel identificeren. In een van de preken op Epifanie zinspeelt Augustinus wat die ezel te doen staat: 'Lastdieren van de Heer, kom naderbij als u hongert. Draag Hem in uw hart en u bent zijn lastdier. Hijzelf is uw berijder. Hijzelf is ook uw spijs. U weet dat Hij op een ezel gezeten, de ezel zelf naar Jeruzalem leidde (vgl. Mat. 21:7-10). Draag Hem. Hij weet waarheen Hij u voert. Loop gerust, u zult niet dwalen met zo'n grote berijder op de rug. Hij is de weg die leidt naar het hemelse Jeruzalem (vgl. Joh. 14:6). Het geloof is die weg. Loop daarop om Christus te dragen en de eeuwige gelukzaligheid te bereiken' (s. 204A, slot).

Christus' verscheiden op het kruis

De bespiegelingen tussen de verhalen over Christus' geboorte en over zijn verschijning worden bij Augustinus voor het grootste gedeelte ingegeven door parallele thema's. De manier waarop hij Christus' verschijning en diens verscheiden op elkaar betreft, wordt vooral ingegeven door gebruik te maken van contrasten.

Licht en donker

'Een nieuw licht is aan de hemel in een ster geopenbaard bij de geboorte van Hem, bij wiens sterven het oude licht in de zon is bedekt. Bij zijn geboorte zijn de hemelen van nieuwe luister gaan stralen, bij zijn dood is de onderwereld van nieuwe vrees gaan beven' (s. 199,3). De contrasten hebben niet alleen betrekking op de elementen van hemel en aarde, maar worden door Augustinus ook gezien in de manier waarop Christus aan het begin en aan het einde van zijn leven door omstanders wordt bejegend: 'Wij mogen niet nalaten er op te wijzen dat deze verlichting van de wijzen een sterk bewijs is voor de blindheid van de joden. De wijzen zochten in hun land degene, die de joden zelf in hun eigen land niet erkenden. Bij de joden

vonden de wijzen Hem als klein kind dat nog niet spreken kon, die de joden zelfs niet als leraar wilden erkennen. In dit land hebben de vreemdelingen die van verre kwamen, Christus als een kind dat nog niet spreken kon, aanbeden. Zijn landgenoten hebben Hem daar echter gekruisigd als volwassene die wonderen verrichtte. De wijzen hebben in het lichaam van het kind God erkend, maar de joden hebben Hem ondanks zijn grote daden zelfs niet als mens gespaard. Alsof het wonderlijker was een nieuwe ster bij zijn geboorte te zien schitteren dan de zon bij zijn dood te zien treuren' (s. 200,3).

De koning van de joden

In de bespiegelingen tussen de gebeurtenissen aan het begin en aan het einde van Jezus' leven benut Augustinus weliswaar meestal contrasten, maar maakt hij ook eenmaal gebruik van een subtiele overeenkomst: Jezus wordt zowel aan het begin als aan het einde van zijn leven door heidenen als koning van de joden beschouwd.

'Ook Pilatus liet in een vlaag van waarheidsbesef - hoe gering die ook was - tijdens Christus' lijden het opschrift "de koning van de joden" aanbrengen (vgl. Joh. 19:19). Dat probeerden de joden zogenaamd te laten verbeteren (Joh. 19:21). Maar Pilatus zei tegen hen: "Wat ik geschreven heb, heb ik geschreven." (...) De magiërs waren heidenen, Pilatus zelf was ook een heiden. De magiërs zagen een ster aan de hemel.

Pilatus liet een opschrift op het kruis aanbrengen. Toch zochten of erkenden ze allebei niet de koning van de heidenen, maar de koning van de joden. De joden zelf echter volgden niet de ster, en ze waren het ook niet eens met het opschrift. Zo werd van tevoren al aangeduid wat de Heer later zelf zou zeggen: "Velen zullen uit het oosten en het westen komen en ze zullen met Abraham, Isaäk en Jakob aanzitten in het Rijk der hemelen, maar de kinderen van het Rijk zullen buitengeworpen worden in de duisternis" (Mat. 8:11-12). Want de magiërs kwamen uit het oosten en Pilatus uit het westen. Toen de koning van de joden werd geboren, waren de magiërs daarom zijn getuigen waar de zon opgaat; toen Hij stierf, was Pilatus zijn getuige waar de zon ondergaat' (s. 201,2).

Hemelse troon

In twee passages zinspeelt Augustinus op Christus' nederige verblijf in Betlehem aan het begin van zijn leven op aarde en zijn verheven verblijf in de hemel op het einde der tijden. De vorsten op aarde hebben kribbe en troon te duchten. 'Koning Herodes was immers bevreesd, toen de wijzen hem de tijding brachten terwijl zij zelf nog op zoek waren naar het kind, van wie zij door het getuigenis van de hemel al wisten dat het geboren was. Wat zal Christus' rechterstoel zijn, als Hij recht spreekt, wanneer al zijn wieg trotse koningen bevreesd maakte toen Hij nog kind was? (...) Laten thans de koningen Hem in hun vroomheid vrezen nu Hij zetelt aan de rechterhand van de Vader, die de goddeloze koning vreesde toen Hij nog gevoed werd aan de borst van zijn moeder' (s. 200,2).

'Onze Heer en Verlosser Jezus Christus hebben wij leren kennen. Om ons te troosten lag Hij indertijd in een benauwde behuizing (vgl. Luc. 2:7); om ons te verheffen zetelt Hij nu in de hemel' (vgl. Hand. 2:29-41, s. 202,4).

⁵ S. 199,1 in de vertaling van Gerard Wijdeveld, Twintig preken van Aurelius Augustinus, Baarn 1986, p. 73. Preek 200 is in Nederlandse vertaling op te slaan in Christine Mohrmann, Sint Augustinus: Preken voor het volk (Monumenta Christiana I,1), Utrecht/Brussel 1948, p. 311-314. De preken 201, 202, 203, 204A en 375 zijn gepubliceerd in Joost van Neer, Martijn Schrama o.s.a., Anke Tigchelaar en Paul Wammes, Aurelius Augustinus: Als licht in het hart. Preken voor het liturgisch jaar, Baarn 1996, p. 46-55 en 58-59. Preek 204 is vertaald in Frans Vromen, Luisteren naar Sint Augustinus: Preken voor het liturgisch jaar (= Kerkvader teksten met commentaar 7), Brugge 1985, p. 29-33. De preken 373 en 374 zijn in ontwerp door mijzelf vertaald.

Op zoek naar een koningskind (2)

Augustinus' verkondiging op Epifanie

Hans van Reisen

In *Interpretatie* 96-8¹ is stilgestaan bij de manier waarop Augustinus op het feest van Epifanie verband legt tussen het verhaal over het bezoek van de Wijzen en andere evangelieverhalen. In dit vervolg is de aandacht gericht op Augustinus' beschouwingen bij enkele details van het epifanieverhaal en de betekenis die hij eraan toekent. Een verrassend beeld op de Wijzen uit het Oosten van een wijze uit het Westen.

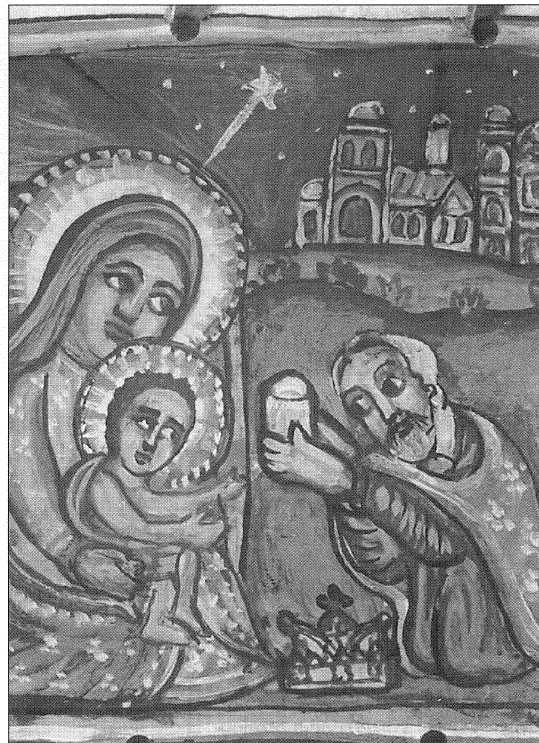
Voordat verschillende onderdelen van het verhaal van toelichting worden voorzien, schildert Augustinus dikwijls met enkele schetsen fraaie paradoxen die de evangelieverhalen nog meer glans verschaffen. Over de aankomst van de Wijzen bij Herodes merkt hij op:

'De wijzen vroegen Herodes: "Waar is de pasgeboren koning van de joden? Wij hebben namelijk zijn ster in het oosten gezien en zijn gekomen om Hem te aanbidden." (Matteüs 2:2) Zij boodschappen en stellen een vraag. Zij geloven en zij zoeken. Het is alsof zij een beeld zijn van hen die in het geloof wandelen en verlangen naar de aanschouwing. Er waren toch immers al vele malen andere koningen van de joden in Juda geboren! Wat heeft het dan te betekenen dat deze koning door vreemdelingen aan de hemel wordt gekend en op aarde wordt gezocht; dat Hij daarboven schittert en hier beneden schuilt? De wijzen zien in het oosten een ster en begrijpen dan dat er in Juda een koning is geboren. Wie is die koning, zo klein en zo groot; op aarde nog niet sprekend, maar aan de hemelen al zijn proclamaties uitvaardigend' (*sermo* 199,2).²

In een ander jaar leidt Augustinus zijn toelichtingen als volgt in: 'Christus lag in de kribbe, maar Hij geleidde de wijzen uit het oosten. Hij werd verborgen in een stal maar door een teken van de hemel aangekondigd. Zo kon Hij aangekondigd aan de hemel verschijnen in de stal. Zo kon deze dag Epifanie, dat betekent "verschijning", worden genoemd. Christus toonde daarmee tegelijk zijn verhevenheid en zijn nederigheid. Openlijk aan de hemel door het teken van de ster aangekondigd werd Hij gezocht en gevonden in een enge schuilplaats. Wiens zwakke kinderlichaampje in doeken gewikkeld was, werd door de wijzen aanbeden en door slechten gevreesd' (s. 200,1).

De omweg langs Jeruzalem

De eerste kwestie die toelichting verdient, is de vraag waarom de Wijzen niet rechtstreeks door de ster naar Betlehem worden gedirigeerd, maar langs Jeruzalem reizen om advies in te winnen bij koning Herodes. Aan deze

omweg van de Wijzen kent Augustinus verschillende betekenissen toe.

De eerste reden die Augustinus aanvoert, is de vanzelfsprekendheid om bij de speurtocht naar een pasgeboren koning eerst bij de zittende vorst navraag te plegen. De vorst van Juda valt in eerste instantie te zoeken in de hoofdstad.

'De wijzen vragen echter niet naar een man in de kracht van zijn leven of naar een hoogbejaarde, die met menselijke ogen wordt waargenomen op een hoogverheven troon, met machtige legers, met afschrikwekkende wapens, met purperen kleren en een fonkelende diadeem, of die zichzelf verheft vanaf het kruis, waarop hij de gelovige bloedgetuigen van de hele wereld zou verlossen, of die verrijst vanuit de hel of ten hemel vaart; maar zij vragen naar een pasgeborene, die in een wieg ligt en gretig verlangt naar de moederborst, zonder lichamelijke opsmuk, zonder lichamelijke kracht, zonder ouderlijke vermogens, zonder eigen rijpheid of machtsvertoon aan de zijnen. De wijzen vragen een koning van de joden naar de koning van de joden. Zij vragen een mens Herodes naar de Christus, God en mens. Zij vragen

In zijn epifaniepreken voorziet Augustinus details van het bezoek van de Wijzen uit het Oosten van toelichting. Waarom via Jeruzalem naar Betlehem? Waarom goud, wierook, mirre? Wat is de diepere zin van de vlucht naar Egypte en de kindermoord? En wat heeft dat alles de luisteraar te zeggen?

Drs. Hans van Reisen is studiesecretaris van het Augustijns Instituut in Eindhoven.

Deel van een Schilderij van Joachim Gregor Persoon

¹ Hans van Reisen, 'Op zoek naar een koningskind', *Interpretatie* 96-8, 11-13.

Gebrandschilderd raam in de
Cathedraal te Tours
Foto: Anton Sinke

de aardse menselijke koning naar de hemelse koning die de mens had geschapen. Zij vragen de volwassene naar het kind, de verheerlijkte naar het verborgene, de verhevene naar het nederige, de welbespraakte naar het sprakeloze, de vorstelijke naar het behoeftige, de sterke naar het zwakke. En ofschoon zij toch de vervolger Herodes vragen naar de Christus die over hem en anderen heerst, vragen zij de minachter naar degene die gehuldigd moet worden. Voorzeker, in wie men geen koninklijke praal ziet, wordt de ware majesteit aanbeden' (s. 373,2).

De tweede reden die Augustinus toekent aan het bezoek van de Wijzen aan Jeruzalem, is dat hun hiermee duidelijk wordt gemaakt dat de Christus alleen via de joodse Schrift kan worden gekend. 'Met die omweg gaf de ster aan de magiërs de gelegenheid om de joden vragen te stellen. De joden werden ondervraagd om duidelijk te maken dat zij niet alleen tot hun eigen, maar ook tot heil en erkenning van de heidenen goddelijke getuigenissen aandroegen' (s. 201,3).

Het derde motief volgt uit het voorgaande. Doordat de belijdenis van de Christus stoelt op de joodse Schrift, kan aan christenen door ongelovigen nooit worden verweten dat zij de waarheid hierover zelf hebben verzonnen. Zij maken immers gebruik van de inzichten van hun 'tegenstanders'. 'Wanneer wij immers', aldus Augustinus, 'thans wijzen op de profetieën die op Christus betrekking hebben en waarop reeds het licht van de vervulling is gevallen, maar de heidenen die wij voor het geloof willen winnen, beweren dat deze niet zo lang van te voren gegeven zijn maar na de feiten door ons zijn verzonnen opdat men zou menen dat datgene wat gebeurd is, is voorspeld, dan lezen wij de boeken van de joden voor om de twijfel van de heidenen weg te nemen' (s. 200,3).

En in een andere preek: 'Juist in de vijanden van het christelijke geloof wordt de heidenen duidelijk gemaakt

hoe Christus door profetieën is aangekondigd. Dan zouden de heidenen - daar ze hadden gezien, dat de profetieën door zo'n geweldige openbaring waren vervuld - niet menen, dat diezelfde Schriften door de christenen waren verzonnen' (s. 201,3. Vgl. s. 202,3 en 374,15).

Aan het bezoek van de Wijzen bij het hof van Herodes in Jeruzalem worden niet alleen positieve motieven toegekend. Voor Augustinus kent het licht van de joodse Schrift ook een schaduwkant. De goede raad van hogepriesters en schriftgeleerden ten spijt begeven de joodse geleerden zich niet op weg in het gezelschap van de magiërs om in Betlehem de pasgeboren koning hulde te betuigen. Enig gevoel voor humor kan de predikant hierbij niet worden ontzegd:

'Op zoek naar de geboortestad van Hem die de magiërs verlangden te zien en te aanbidden, waren zij er namelijk op aangewezen bij de leiders van de joden navraag te doen. Zodoende moesten die leiders uit de Heilige Schrift, die ze wel in de mond maar niet in het hart voerden, een antwoord geven. Zelf ongelovig moesten zij aan gelovigen antwoord geven over de genade van het geloof. Leugenachtig van zichzelf werden zij waarachtig in weerwil van zichzelf. Hoe simpel was het immers geweest mee te gaan met de wijzen die de Christus zochten, toen zij van hen hoorden dat zij zijn ster hadden gezien en daarom waren gekomen met het verlangen Hem te aanbidden! Hoe simpel was het geweest als ze hen toen zelf naar Betlehem in Juda hadden gebracht, door hen uit de heilige boeken aangewezen, en Hem dan samen met de wijzen hadden gezien, samen met hen hadden gekend en samen met hen hadden aanbeden! Nu echter wezen zij aan anderen de bron van het leven en kwamen zij zelf door verdrijving om. Zij werden voor de wijzen zoiets als wegwijzers voor langstreckende reizigers: ze wezen wel de weg, maar bleven zelf zonder

² Bewaard gebleven zijn sermões 199, 200, 201, 202, 203, 204, 204A (= s.Étaix 4). Over de authenticiteit van de sermões 373, 374 (= s.Dolbeau 23) en 375 verschillen geleerden van mening. De tekst van Étaix is gepubliceerd in *Revue Bénédictine* 98 (1988), 12. De tekst van Dolbeau in: *Vetus Latina* 24/2 (= *Philologia Sacra* 2), Freiburg 1993, 523-559. De overige teksten zijn te vinden in J.P. Migne (ed.), *Patrologia Latina* 38. Voor aanvullende informatie Pierre-Patrick Verbraken, *Études critiques sur les sermons authentiques de saint Augustin* (= *Instrumenta Patristica* 12), *Steenbrugge/s-Gravenhage* 1976, 101-102 en 152-153; en naar de aanvulling van dezelfde auteur in Marc van Uytfange/Roland Demeulenaere (ed.), *Aevum inter utrumque* (= *Instrumenta Patristica* 23), *Steenbrugge/s-Gravenhage* 1991, 484-490.

benul en onbewogen op hun plaats' (s. 199,2). Vgl. s. 204A en 374,14).³

Wat voor de schriftgeleerden en hogepriesters geldt, gaat nog sterker op voor koning Herodes. Door het bezoek van de magiërs wordt zijn ware aard onthuld. Hij raakt verstrikt in ontsteltenis en veinzerij. 'De wijzen vroegen om te vinden, Herodes vroeg om te gronde te richten... Meer geluk dan het weten van hen die Herodes in zijn ontsteltenis raadpleegde, bracht de ontwetendheid van de kinderen die hij in zijn angst vervolgd' (s. 199,2). 'Herodes wordt verontrust door het verlangen van de magiërs (Vgl. Matteüs 2:3). Zij verlangen een koning te vinden, maar Herodes vreest het einde van zijn eigen koningschap te ondervinden. De magiërs streven tenslotte naar beide. Degene door wie zij kunnen leven, is Hij die Herodes wilde doden. Degene jegens wie Herodes een grote zonde begaat, is Hij die alle zonden vergeeft. Herodes doodt immers vele kinderen terwijl hij de dood van één wil bewerken (Vgl. Matteüs 2:16-18). En omdat hij een zeer wrede en bloedige slachting aan zoveel onschuldigen liet voltrekken, doodde hij zichzelf als eersteling door zo'n groot onrecht' (s. 373,3).

Op één plaats werkt Augustinus de figuur van Herodes treffend uit: 'Herodes raakte ontsteld alsof Christus een koninkrijk kwam zoeken, maar een aardrijk vond. Geboren is de leeuw van de hemel, maar het vosje op aarde is ontsteld. Over Herodes sprak de Heer: "Ga zeggen aan die vos." (Lucas 13:32) En wat doet een bange vos? Die doodt jongen. En wat doet Herodes? Hij doodt kinderen voor het sprakeloze Woord' (s. 375).

De gaven van de magiërs

Tweemaal besteedt Augustinus aandacht aan wat de magiërs aan Christus ten geschenke aanbieden. 'Voordat het kind "vader" of "moeder" wist te roepen, ontving het de rijkdom van Damascus en de buit van Samaria zoals over Hem was voorgezegd (Vgl. Jesaja 8:4). Dat wil zeggen: voordat Hij als mens een menselijk woord kon uitbrengen, ontving Hij de rijkdom van Damascus, namelijk datgene waarop Damascus zich altijd beroemde. Indertijd had die bloeiende stad - althans naar aardse maatstaven - zich immers op rijkdom beroemd. Maar als het om rijkdom gaat, wordt de eerste plaats aan goud toegekend. En dat offerden de magiërs deemoedig aan Christus. De buit van Samaria echter bestond juist uit hen die haar bewoonden. Samaria staat immers voor afgoderij, want daar heeft het volk Israël zich van de Heer afgewend om zich tot afgoderij te bekennen (Vgl. Ezechiël 16:51). Het was namelijk de bedoeling dat Christus over de hele wereld het rijk van de duivel met een geestelijk zwaard zou verslaan. Als kind begon Hij meteen al de afgoderij als buit te onttrekken aan de heerschappij van de duivel. Zo kon Hij de magiërs, bekeerd tot aanbidding van Hemzelf, afhouden van verderfelijke afgoderij... Daarom had Christus van de magiërs geschenken gekregen: niet alleen goud om Hem te eren en wierook om Hem te aanbidden, maar ook mirre om Hem te begraven' (s. 202,2).

In zijn langste epifaniepreek wijst Augustinus zijn gehoor erop dat de magiërs Christus wierook ten geschenke gaven, maar niet voor Hem verbrandden (vgl. Mat. 2:11). 'Alsof hun echt verboden was om aan de Schepper een schepsel aan te bieden! God maakte de wierook, niet de demonen. God maakte de mirre. God

maakte het goud. De magiërs zondigden tegen de demonen door die dingen te geven maar van de andere kant zouden zij de Schepper onrecht doen wanneer zij schepselen zouden gebruiken bij hun hulde aan de demonen. Leer echter dat zij zulke dingen gaven zoals zij gewoon waren aan hun eigen goden te geven. Christus stond hen niet zonder reden toe om zulke dingen te geven. Die dingen waren eerder tot teken dan tot geschenk. Hij ontving de wierook als God. Hij ontving het goud als koning. De mirre ontving Hij als iemand die gaat sterven en zal worden begraven' (s. 374,18).

De kindermoord te Betlehem

In de preken op Epifanie gehouden besteedt Augustinus één keer kort aandacht aan de episode over de vlucht naar Egypte: 'Hoewel Christus groot en machtig was, vluchtte Hij als onmondig kindje in de armen van zijn ouders naar Egypte vanwege de vijandelijke bedoelingen van Herodes (Vgl. Matteüs 2:13-16). Zo sprak Hij al tot de leden van zijn lichaam, nog niet in woorden maar wel in feiten. Zonder woorden sprak Hij namelijk: "Wanneer men u in de ene stad vervolgt, vlucht dan naar de andere" (Matteüs 10,23)' (s. 202,3).

Voor de praktijk om op Epifanie naast het verhaal over het bezoek van de Wijzen ook de episodens over Christus' vlucht naar Egypte en over de kindermoord in Betlehem voor te lezen, kan men in de evangelietekst zelf argumenten vinden. De evangelist betreft het eerste en laatste thema nadrukkelijk op elkaar: 'Zodra Herodes bemerkte, dat hij door de wijzen om de tuin was geleid, ontstak hij in hevige toorn. Hij zond zijn mannen uit en liet in Betlehem en heel het gebied daarvan al de jongens vermoorden van twee jaar en jonger in overeenstemming met de tijd waarnaar hij de wijzen nauwkeurig had gevraagd' (Mat. 2:16, vgl. Mat. 2:7). Augustinus beschouwt deze onschuldige slachtoffertjes onverwijd als bloedgetuigen voor het geloof, ofschoon zij zonder een bewuste belijdenis zijn omgebracht. 'De kinderen hebben kunnen lijden voor de Christus die ze nog niet konden belijden' (s. 199,2).

In hun broosheid en onschuld ziet Augustinus een voorafbeelding van de latere christelijke martelaren: 'En hoe de mensen zijn geweest die terwille van zijn naam gingen sterven, zo onschuldig en zo onaanzienlijk, toonde Christus in de kleine kinderen die Herodes liet doden. Hun leeftijd namelijk, twee jaar, duidde zelfs op het aantal van de geboden, de twee waaraan heel de wet en de profeten hangen' (vgl. Mat. 21:40). 'Hoewel de kinderen van Betlehem niet tot de belijders van Christus kunnen worden gerekend, ontgaat hun niet de martelaarskroon omdat zij pro Christo gestorven zijn: voor Christus in de plaats' (s. 202,2).

'Onze koning Christus, het sprakeloze Woord, lag aan de moederborst toen de magiërs Hem hulde bewezen (Vgl. Matteüs 2:11) en kinderen in zijn plaats stierven (Vgl. Matteüs 2:16-18). En ofschoon Hij nog niet had gesproken, vond Hij al gelovigen. En ofschoon Hij nog niet geleden had, veroorzaakte Hij zelfs martelaren. Gelukkige kinderen, pasgeboren, nimmer bekoord, zonder strijd al gekroond! Wie meent dat ook de doop van Christus aan kinderen niet kan baten, twijfelt aan uw zegekrans in het lijden voor Christus. U had weliswaar niet de leeftijd, waarop u in Christus' toekomstig lijden kon gelo-

³ In s. 373,4 worden de schriftgeleerden bovendien ook vergeleken met de bouwers van de ark van Noach, die anderen hielpen ontsnappen, maar zelf door de vloed omkwamen. Deze vergelijking laat zich echter niet baseren op de betreffende bijbelpassage Genesis 6:5-7:24.

ven, maar u had het lichaam waarmee u het lijden verdroeg in plaats van dat Christus zou gaan lijden. Op geen enkele manier heeft de genade van het Heilandskind die kinderen in de steek gelaten. Hij kwam zoeken naar wat verloren ging (Vgl. Matteüs 18:11), niet alleen door in het vlees geboren te worden, maar ook door werkelijk aan het kruis te hangen, door af te dalen ter helle, door naar de hemel op te stijgen en door plaats te nemen aan de rechterhand van de Vader. Want Hij die als pasgeborene engelen als boodschappers had (Vgl. Lucas 2:8-15), de hemelen als verkondigers (Vgl. Matteüs 2:2-10), en de magiërs als aanbidders (Vgl. Matteüs 2:11), kon hen ook bijstaan dat zij niet hier voor Hem in de plaats zouden sterven, als Hij wist dat zij die door die dood gingen omkomen, niet liever door groter geluk zouden overwinnen. Het is onzin dat Christus die komt om mensen te bevrijden, geen behoefte had aan de beloning voor hen die in zijn plaats werden vermoord. Hijzelf heeft toen Hij aan het kruis hing, toch gebeden voor hen door wie Hij werd gedood (Vgl. Lucas 23:34) (s. 373,3).

In het kind dat ter wereld komt en in de kinderen die heengaan, leest Augustinus een vervulling in een psalmtekst (s. 375): 'Eerder zijn die kinderen door hun bloed tot martelaren gemaakt, dan zij met hun mond de Heer konden belijden. En deze eerstelingen zond Christus naar de Vader. Er kwam een kind, maar er gingen kinderen heen. Er kwam een kind tot ons, er gingen kinderen heen tot God. Uit de mond der kleinen, de kreet van het kind bevestigt U uw vermogen' (Ps. 8:3).

Betekenis voor (on-)gelovigen

In Augustinus' preken wordt de Heilige Schrift nooit om zichzelf toegelicht en uitgelegd, maar altijd ten dienste van gelovigen. In een aantal epifaniepreken wordt die betekenis voor de gelovigen nadrukkelijk gethematiseerd. Soms gebeurt dat door bepaalde mensen of levenspraktijken onder kritiek te stellen. In andere gevallen gebeurt dat door de eigen gelovigen in de kerk stimulerende aansporingen voor te houden.

In een van zijn preken treffen we een uitvoerige passage aan waarin Augustinus de gelegenheid benut om op grond van het verloop van het evangelie met astrologen de mantel aan te geven:

'De wijzen werden door die ster in ieder geval naar precies de plaats gebracht waar het goddelijke Woord een kind zonder woorden was. Dit mag wel tot beschaming dienen van die godslasterlijke malleigheid, die om het zo te zeggen onwetende wetenschap, die meent dat Christus krachtens een decreet van de sterren is geboren, omdat er in het evangelie staat geschreven dat bij Christus' geboorte de wijzen in het oosten zijn ster hebben gezien (Vgl. Matteüs 2:2). Dat zou nog niet eens waar zijn als er onder een decreet van zo'n ster wel mensen werden geboren. Mensen worden namelijk niet zoals de Zoon van God krachtens hun eigen wil geboren, maar krachtens de geaardheid van de sterfelijke natuur. Nu is echter de gedachte dat Christus volgens een door sterren bepaald lot zou zijn geboren, in zo flagrante strijd met de waarheid dat iedereen die het rechte geloof in Christus heeft, zelfs voor geen enkel mens een dergelijke geboorte aanneemt... Van Christus kunnen die lieden op grond van hun zinledige veronderstellingen en hun niet lot-voorspellende maar louter leugens vertellende boeken niet aanne-

men dat Hij krachtens een decreet van de sterren is geboren, omdat de wijzen in het oosten na zijn geboorte een ster hebben gezien. Daaruit bleek immers veeleer dat Christus niet aan die ster onderdanig was, maar de Heer was van die ster. Die hield zich namelijk niet aan de wegen die ze als ster aan de hemel te gaan had, maar ze wees aan mensen die Christus zochten de weg naar de plaats waar Hij was geboren. Die ster verleende dus niet aan Christus een wonderbaarlijk leven, maar Christus liet die ster op een wonderbaarlijke manier verschijnen. Zij decreeteerde ook niet de wonderbaarlijke daden van Christus, maar Christus liet haar zien als één van zijn wonderdaden' (s. 199,3).

In een ander jaar vermaant Augustinus over de hoofden van zijn gehoor de vorsten en machthebbers op aarde beducht te blijven voor de mensgeworden vorst van de hemel: 'Hoeveel verstandiger dan Herodes handelen de koningen van nu, die Christus niet zoals Herodes zoeken te doden, maar er veeleer zoals de wijzen vreugde in vinden Hem te aanbidden. Hij heeft voor zijn vijanden en door de hand van zijn vijanden, waarmee de vijand Hem wilde treffen, de dood ondergaan en heeft deze door zichzelf te laten doden, in zijn lichaam verslagen. Laten thans de koningen Hem in hun vroomheid vrezen, nu Hij zetelt aan de rechterhand van de Vader. Hij werd door die goddeloze koning gevreesd toen Hij nog gevoed werd aan de borst van zijn moeder. Laten de vorsten luisteren naar wat geschreven staat: "Kom heden, koningen, tot inzicht. Laat u leren, bestuurders der wereld! Dien de Heer met ontzag, betoon uw vreugd met vervaren." (Psalm 2:10-11) De koning, die de goddeloze koningen straft en de vromen leiding geeft, is niet geboren zoals de aardse koningen. Ook Hij wiens Rijk niet van deze wereld is (Vgl. Johannes 18:36), is geboren. De adel van het kind komt tot uitdrukking in de maagdelijkheid van de moeder. De adel van de moeder in de goddelijke natuur van het kind' (s. 200,2).

Het lijkt verleidelijk om op grond van de verbanden die Augustinus legt tussen schriftgeleerden en hogepriesters in Jeruzalem aan het begin van Jezus' leven enerzijds en hun rol aan het eind van Jezus' leven anderzijds, de zielzorger van Hippo bij polemische jodenbestrijders in te delen.⁴ Achter het licht van de tradities rond de joodse Schrift valt voor Augustinus een schaduw van leidinggevende schrift- en wetgeleerden die in Jezus niet de Messias willen zien hoewel zij naar Augustinus' mening beter hadden kunnen weten. Op grond van Augustinus' epifaniepreken worden in dit bestek toch enkele kanttekeningen geplaatst, waarmee getracht wordt een bijdrage te leveren aan een genuanceerd beeld in deze ingewikkelde kwestie.⁵

Augustinus beschouwt de magiërs als vertegenwoordigers van de volken uit het Oosten en Pilatus als vertegenwoordiger van de volken uit het Westen. Zij zijn volgens hem de representanten die met Abraham, Isaak en Jakob aanzitten in het Rijk der hemelen (vgl. Mat. 8:11). De magiërs van wie de heidenen afstammen, mogen met de aartsvaders van wie de joden afstammen, aanzitten in het Rijk van God. Aan de heidenen wordt dat recht verleend, omdat ze op de joden zijn geënt door het geloof zoals de wilde olijfbom op de oleaster (vgl. Rom. 11:24; s. 201,2, s. 203,3).

⁴ Voor de verhouding tussen Augustinus en de joden, zie Bernhard Blumenkranz, *Die Judenpredigt Augustins: ein Beitrag zur Geschichte der jüdisch-christlichen Beziehungen in den ersten Jahrhunderten*, Basel 1946/Paris 1973².

⁵ Vgl. hierover de inleiding in: Joost van Neer, *Martijn Schrama, Anke Tigchelaar en Paul Wammes, Aurelius Augustinus: Als licht in het hart. Preken voor het liturgisch jaar, Baarn 1995*, 15.

In verband met de verdwijning van de ster boven Jeruzalem merkt Augustinus op dat de ster aan de magiërs daarmee de gelegenheid bood om de joden vragen te stellen. De joden worden zo tot baken voor de eigen joodse achterban en voor het heil en de erkenning van de heidenen (vgl. s. 201,3).

In de verstrooiing van de joodse gemeenschap over de wereld ziet de bisschop van Hippo een beeld van Kaïn: Hij moest na de moord op zijn broer getuigen van het geloof in Degene aan wie hij had verzaakt, door een merkteken te dragen dat hij had ontvangen om te voorkomen dat iemand hem zou doden (vgl. Gen. 4:15). Zo onderkent Augustinus het belang dat de joodse gemeenschap met het behoud van hun identiteit en van hun bijzondere tekenen van besnijdenis, sabbat en de eigen wet niet onherkenbaar mogen opgaan in de heidenen. Zoals Kaïn dragen de joden merktekens om te getuigen van de waarheid en om te voorkomen dat iemand van hen wordt gedood wegens de dood van Christus (vgl. s. 201,3).

In een beschouwing over het jodendom als een van de twee muren, die in Christus als hoeksteen samenkomt met het heidendom, vergelijkt Augustinus de muur van het jodendom met Jakob. Jakob gaat mank (vgl. Gen. 32:26) in mensen die de goddelijke Schriften met zich meedragen zonder ze te begrijpen. Maar in hen die de Schriften juist begrijpen, wordt Jakob gezegend. Voor Augustinus gaat het daarbij om joden die de Schriften als van Christus kunnen zien: gesproken door en sprekend over Christus (vgl. s. 204,3).

Op weg

Tenslotte ontbreekt het natuurlijk niet aan bemoedigende aansporingen voor Augustinus' eigen gehoor, die overigens niet in elke preek nadrukkelijk worden verwoord. De predikant sluit zich bij zulke aansporingen graag aan bij zijn eigen gemeenschap. Soms valt hij met de deur in huis: 'Om het kind van de maagd te aanbidden zijn de wijzen uit het oosten gekomen. Wij vieren vandaag deze dag met de plechtigheid en de toespraak die wij verschuldigd zijn. Voor de wijzen lichte deze dag voor het eerst, voor ons keert deze dag terug als een jaarlijks feest. De wijzen waren de eerstelingen van de heidenen. Wij zijn het volk dat is voortgekomen uit de heidenen' (s. 200,1). Een enkele keer wordt de preek met een bondige aansporing afgerond: 'Wij hebben Christus geëerd met goud, wierook en mirre door Hem als koning, priester en als gestorven voor ons te erkennen en te prijzen. Rest ons nu Christus te verkondigen, een nieuwe weg in te slaan en niet terug te keren langs de weg die wij zijn gekomen' (s. 202,4).

In de preek waarin Augustinus zijn gehoor aanspoort zich te spiegelen in de ezel bij de kribbe, die later met de Heer op de rug op weg naar Jeruzalem zal gaan, ziet hij de Heer als onze berijder: 'Christus' broosheid is onze kracht. Zijn sprakeloosheid is onze welsprekendheid. Zijn ontbering is onze overvloed, want ook later is zijn dood ons leven geworden' (s. 204A).

De maatstaf rondom het Woord

Van het kwartaal tijdschrift *Rondom het Woord*, waarin de teksten worden opgenomen van de gelijknamige theologische radioleergang, is het laatste nummer (juni 1997) grotendeels gewijd aan de canon van de bijbel. Zo doet het blad ditmaal zijn naam wel bijzonder eer aan. De canon is immers de maatstaf waarmee de bijbelse geschriften worden verdeeld in binnen of buiten de kerkelijke omheining.

Achtereenvolgens worden in begrijpelijke taal allerlei vragen beantwoord met betrekking tot de canon van het Oude Testament (K.A.D. Smelik; Karel van der Toorn), de joodse manier van omgaan hiermee (Albert van der Heide: 'de mondelinge thora is niet afgesloten'), het Nieuwe Testament (H.J. de Jonge), de daarin niet opgenomen tradities van Maria Magdalena (Esther de Boer: 'een vrouwelijke discipel') en Thomas (Jacob Slavenburg: 'Het Evangelie van Thomas is zeer ten onrechte omarmd door mensen uit de New-Agebeweging'), de worsteling van de Rooms-Katholieke Kerk met de bijbel (Panc Been-tjes) en de status van de Schrift op grond van de Nederlandse Geloofsbelijdenis (Rinse Reeling Brouwer).

Tenslotte komen aan het woord: Gé Speelman over de Koran; Peter Tomson over zijn boek *Als dit uit de hemel is...* (Zoetermeer 1997); A.F.J. Klein over het geruchtmakende boek van Thiede en d'Ancona, *Ooggetuige van Jezus* (Baarn 1996) - een nog grondiger bespreking en verwerping hiervan levert overigens Frans van Segbroeck in *VBS-Informatie*, juni 1997 (Vlaamse Bijbelstichting); Fik Meijer over de vertaling die hij samen met Marinus Wes maakt van Flavius Josephus, *De Oude Geschiedenis van de Joden* (deel I, Baarn, 1996; deel II en III verschijnen in oktober 1997, resp. 1998); en Sytze de Vries over zijn vertaling van het Hooglied (*Liefde, op het lijf geschreven*, Zoetermeer 1995).

Alles bijeen een aardig en informatief nummer rondom de Schrift. Voor het volgende nummer wordt aangekondigd een serie gesprekken over 'de veelzijdigheid van de verzoening'.

Rondom het Woord bevat ondermeer de bewerkte teksten van de theologische radioleergang *Rondom het Woord*, een wekelijkse NCRV-radorubriek op vrijdag via Radio 5; 39e jaargang, 1997, nr. 2. NCRV-Uitgaven, Postbus 25000, 1202 HB Hilversum, tel. (035) 671 99 11. Jaarabbonement f 39,50; losse nummers f 14,95.

